

Piibel anglikaani kiriku traditsioonides

CLARE AMOS on Jeruusalemma ja Lähis-Ida Idakirikute Liidu juhataja ja usaldusisik. 2018. aasta alguses lahkus ta pensionile religioonidevahelise dialoogi ja Kirikute Maailmanõukogu koostöö programmijuhi kohalt. Ta on ka anglikaani osaduses uskude vaheliste probleemide võrgustiku (NIFCON) endine koordinaator ning töötanud Lähis-Ida kirikute nõukogus ja Lähis-Ida teoloogiakoolis. 2012. aastal andis toonane Canterbury peapiiskop Rowan Williams talle Lambetti doktorikraadi. Ta on teose *Peace-ing Together Jerusalem* (WCC väljaanded) autor.

Algus

Anglikaani Ühendus sündis väidetavalt Piibli tõlgendamise küsimuse – ühe Vana Testamendi salmi tõttu.¹ Küsimus sai tuntuks kui „Kuninga tähtis asi“ (*King's Great Matter*). Kogu lugu algas Inglise monarhi Henry VIII soovist lahutada oma paarkümmend aastat kestnud abielu vanema venna Arthuri lese Aragoni Katariinaga. Arthur oli Katariinaga abiellunud 1502. aastal ja samal aastal tõenäoliselt ilma abieluvoodisse jõudmata ootamatult surnud. Tolle aja traditsioonilise arusaama kohaselt (3Ms 20:21 põhjal) oli oma vennanaisega abiellumine ebamoraalne ja seadusevastane. Kes midagi sellist tegi, seda ähvardati karistuseks lastetuks jäämisega. Paavst Julius II andis Henryle siiski loa ja 1509. aastal see abielu sõlmiti. Järgmise kahekümne aasta jooksul jäi sellest abielust sündinud lastest elama ainult üks tüdruk, hilisem kuninganna Mary. Tõsiasi, et meessoost pärijat ei sündinud, vaadati kui lastetuks jäämisele, ja seda kindlasti ka Henry enda poolt.

Nimetatud kaksikümend 16. sajandi algusaastat tähistasid ka protestantliku reformatsiooni algust Mandri-Euroopas. Henry VIII oli suurel määral reformatsiooni vastu ja sai paavst Leo X käest isegi „usu kaitsja“ aunimetuse. Kui ta 1520. aastate teisel poolel otsustas taotleda oma abielu kehtetuks tunnistamist, et abielluda uue väljavalitu Anne Boleyniga ja saada loodetud meespärija, tõi ta põhjuseks vastuolu seadusega 3. Moosese raamatus. Henry innustas ka Oxfordi ja Cambridge'i ülikooli teadlasi selle küsimusega tegelema, kuid paavst Clement VII ei nõustunud seekord abielu tühistamiseks luba andma. Siis otsustas Henry VIII võtta edasise juhtimise enda kätte ja kuulutas lahenduse saamiseks paavsti volitused Inglismaal kehtetuks. Sellest lõhest sai alguse Inglise reformatsioon ja lõpuks Inglismaa kirik sellisel kujul, nagu me seda täna teame.

Järgmise poole sajandi jooksul sai see peamiselt kuninglikust poliitikast alguse saanud struktuurne jagunemine aluseks teoloogilistele, kiriklikele ja piibellikele muudatustele, võlgnedes paljuski protestantlike reformaatorite tööle, kuigi tee katoliiklusest protestantismi polnud kaugeltki sirgjooneline. Inglismaal reformatsiooni suunda mõjutanud tegelaste seas oli William Tyndale väljapaistvaim, kes (kaudselt kuningas Henry õhutusel) hukati ketserina 1536. aastal. Tyndale'i surma järel omandas tema piiblitõlge inglise keelde nelja aastaga märkimisväärse koha. Pseudonüümi „Matteuse Piibel“ (*Matthew Bible*) all 1537. aastal välja antud Tyndale'i piiblitõlke kiitis Inglismaal kasutamiseks heaks Henry VIII lordkantsler Thomas Cromwell. Osalt sooviga eemaldada Tyndale'i teostest taunitavaid elemente, samuti

¹ Usun koos paljude inglise anglikaanidega, et Inglismaa kirik on katkematus järjepidevuses Canterbury Püha Augustinuse missiooniga 6. sajandil pKr ja võib-olla isegi keldi pühakute tööga enne seda. Käesoleva artikli viited reformatsiooniperioodile kui anglikaani kiriku „sünnile“ on tingitud peamiselt tõsiasi, et tollest perioodist pärinevad anglikanismi peamised veendumused, eriti Pühakirja puudutav osa.

seetõttu, et see väljaanne ei olnud täielik,² koostas Cromwell 1539. aastal esimese autoriseeritud ingliskeelse Piibli „Suur Piibel” (*The Great Bible*), mis tegelikkuses oli tugevasti mõjutatud Tyndale’i versioonist.

Tyndale’i varajasem eelkäija oli John Wycliffe, kes tegi 14. sajandi lõpul kõige esimese piiblitõlke inglise keelde.³ Wycliffe oli kogu elu katoliku kiriku preester, ehkki paljude kiriku õpetuste suhtes kriitiline. Tema tööd ja pühendumist emakeelse Piibli osas kandsid pooleteise sajandi jooksul edasi juba tema järgijad, keda tunti lollardite või „vaeste jutlustajatena“ ja kiusati tihti taga nagu ketsereid. Ehkki Wycliffe’i nimetatakse tihti „reformatsiooni hommikutäheks”, kuna tema töö on märkimisväärselt mõjutanud mitut hilisemat reformi Euroopas, on siiski vaieldav, kui suur oli tema ja ta järgijate otsene mõju Inglise reformatsiooni konkreetsetele suundadele. Inglisekeelse Piibli arendamise osas oli Wycliffe’i ja Tyndale’i vaheline aeg teinud tõlkekunsti ja teaduses mitmeid edusamme, mistõttu hilisemate ingliskeelsete piiblitõlgete suund sõltus põhiliselt Tyndale’i tööst.

Käesolev kirjutis pakub eri sissevaateid anglikaani arusaamisele Piiblist, samas tõstatab ka keerulisi küsimusi. Pühakirja tõlgendamine anglikaani traditsioonis ei alanud mitte süstemaatilistest teoloogilistest arutlustest, vaid oli pigem seotud reaalsete konkreetsete olukordadega. Seda meetodikat võib vaatenurgast olenevalt kirjeldada kas pragmaatilise või inkarnatsioonilise. Anglikaani traditsioonis on Piibli üle arutlemine sageli toimunud riigi, kuningate ja rahva kontekstist lähtuvalt. See saab ilmsiks 16. sajandil riigi poolt keelatud „Piiskoppide Piibli“ (*Bishops Bible*) ettevalmistusperioodil ja viimase avaldamisel aastal 1568, aga ehk veelgi enam järgmise sajandi alguses, kui 1611 ilmub Piibli autoriseeritud versioon (*Authorized Version*). Viimane avaldati kuningas Jamesi ja tema nõunike soovil vähemalt osaliselt Genfi Piibli tähelepanuväärse mõju vähendamiseks. Viimast, puritaanide poolt Genfi Vabariigis välja antud teost peeti ohtlikuks osalt selle hierarhiavastase suundumuse tõttu.

Piibli autoriseeritud versiooni valitsev positsioon ingliskeelses lugejaskonnas vähemalt järgmise kolme sajandi jooksul on anglikaani traditsiooni kaudne panus ülemaailmsesse Piibli tõlgendamise edendamisse. Autoriseeritud versioon sai pea sõna otseses mõttes Briti impeeriumi ja eliidi Piiblik. 19. sajandi keskel kirjeldati seda (mitte küll päris korrektselt) piiblitõlkena, mille üle päike kunagi ei looju. See tugevdas raskesti määratletavat sidet Piibli ja Briti impeeriumi eliidi vahel: Vana Testamendi kuningate, eriti Taaveti dünastiaga seotud kuningate lugu sobis hästi kokku Inglismaa kiriku enda kuninglike sidemetega. Händeli 1727. aastal George II kroonimiseks kirjutatud suur hümn „Preester Saadok” on tihedalt seotud Saalomoni kroonimise looga (1. Kuningate raamat 1:34) ja näitab, kuidas monarhia oli kujunenud tõlgendavaks võtmeks Pühakirja lugemisel.

Huvitav oleks teada, kas armastusel psalmide vastu, millel on väga oluline osa anglikaani traditsioonis ja vaimsuses, on mingi võimalik seos Taaveti kuningliku persooniga. Kuna Pühakirjas on kaks trajektoori – kuninglik /koondav ja prohvetlik /vabastav –, siis anglikaani tõlgendus leidis kindlasti kuni viimase ajani instinktiivselt kergema olevat ennast samastada esimese kui viimasega.⁴ Lõuna-Aafrika anglikaani peapiiskopilt Desmond Tutult on pärit

² Tyndale’il polnud võimalik Vana Testamendi tõlget lõpule viia.

³ On vaieldav, kas Wycliffe tõlkis Piibli ise või tõlkisid teised tema mõjutamisel ja juhtimisel.

⁴ Kahe trajektoori keel pärineb lõppkokkuvõttes terminoloogiast, mille on välja töötanud Walter Brueggemann artiklis *Trajectories in Old Testament Literature and the Sociology of Ancient Israel*, *Journal of Biblical Literature* 98: 2 (juuni, 1979), 161–85.

kuulus ütlus: „Kui misjonärid Aafrikasse tulid, oli neil Piibel ja meil oli maa. Nad ütlesid: „Palvetagem.” Sulgesime palvetamiseks silmad ja kui need avasime, oli meil Piibel ja neil oli maa.” Vaatamata piibli loole Naaboti viinamäest ei kippunud anglikaani piiblitõlgendajad kuni 20. sajandi keskpaigani täielikult aduma, et ses vahetuses, kus Tutu esiisad Piibli vastu võtsid, midagi valesti läks. On ehk sümptomaatiline, et Thomas Cranmer ei soovinud kirikule piiblitõlgemiste koostamisel sinna lisada Ilmutusraamatu tekste, lähtudes ilmsest soovist mitte muuta poliitilist status quo'd.

Jätkates selle alguslooga 16. sajandi esimeses pooles, mainigem, et reformatsiooni võetud suund tekitas Inglismaal tiheda seose piiblitõlgemise ja avaliku jumalateenistuse vahel. Tolleaegset kirjaoskuse puudumist arvestades ei ole see üllatav. Teadasaamiseks, mida Pühakiri ütleb, pidi enamik inimesi minema kirikusse ja kuulama, kui tekste valjusti ette loeti. Kuid siin on veel midagi. On see tingitud ajaloost, kultuurist või rahvuslikust temperamendist, kuid anglikaani vaimsusel on olnud sügav sugulus benediktiini traditsiooniga, milles on olulisel kohal aja ja koha tunnetus („siin olete põlvili, kus palve on kehtinud“)⁵ ja mõtisklemine Pühakirja üle, mis sarnaneb klassikalise *lectio divina*'ga ja on instinktiivne. Piibli tähenduse mõistmiseks klassikalises anglikaani traditsioonis tuleb arvesse võtta, et hommiku- ja õhtupalvustel (*Matins* ja *Evensong*), mis reformatsiooni tagajärjel kõige tavalisemaks jumalateenistuse vormiks muutusid, loeti üsna pikki tekste nii Vanast kui ka Uuest Testamendist, samuti tavapäraselt tekstivalikut või psalme ja kiituslaule.⁶ Võib arvata, et paljud koguduse liikmed said kuulamise kaudu Pühakirja tähendusest mingi üldise „tunde“, sattudes palvemeeles pühakirjamaailma, mitte rangelt iga kuulatud sõna tähenduse üle mõeldes.

Kolm 16. sajandi keskpaigast pärinevat piiblitõlgendamise võtmeteksti on kirjutanud Canterbury peapiiskop (1533–1555) Thomas Cranmer, kellel oli Inglise reformatsiooni suunamisel tõenäoliselt suurem mõju kui ühelgi teisel kirikutegelasel. Neist esimene on kollektapalve advendi teisel pühapäeval: „Õnnistatud olgu Issand, kes on lasknud kõik pühad kirjutised meile õppimiseks kirja panna; luba, et võiksime neid kuulda, lugeda, tähele panna, õppida ja neid sisemiselt seedida, et pühast sõnast saadud kannatlikkuse ja lohutusega saaksime omaks võtta igavese elu õnnistatud lootuse, mille sa oled andnud meile meie Päästjas Jeesuses Kristuses.“

Cranmeri otsus keskenduda Pühakirjale sel viisil just kirikuaasta alguses polnud juhus: see oli selge kinnitus, et kiriku elu peab rajanema Piiblile. Inimeste Pühakirjale reageerimise kirjeldamiseks valitud verbide loetelu algab sõnadega „kuulama“ (paljutähendavalt on see isegi enne sõna „lugema“) ja lõpeb imelise väljendiga „sisemiselt seedima“ – teksti üle sügavalt mõtisklema, mäletsema. Kindlasti on siin oluline õpetamise taotlus, seetõttu ilmub palves kaks korda „õppima/õppimine“, kuid selline õppimine näib olevat paigutatud konteksti, kus Pühakirja esmalt kuulatakse jumalateenistusel.

Cranmer koostas ka lühijutluste kogu *Homilies*, mida tuli lugeda teenistustel, kus jutlustajaid ei olnud. On kõnekas, et kõige esimene neist kannab pealkirja „Manitsus Pühakirja lugemiseks ja tundmiseks“ (*A Fruitful Exhortation to the Reading and Knowledge of Holy Scripture*). Homiilia julgustab Pühakirja lugema ja kutsub inimesi üles seda jätkama isegi siis, kui see on ositi raskesti mõistetav. Cranmer märkis, et see, mis Pühakirja ühes osas võib

⁵ T. S. Eliot, *Little Gidding, Four Quartets*.

⁶ Oma soovitusel lektionaariumi kohta oli Cranmer veendunud, et Piibli raamatuid tuleks nii palju kui võimalik lugeda tervikuna, selle asemel et neist lühikesi katkendeid kasutada. Ta kritiseeris selles osas roomakatoliku tava.

tunduda „tumeda müsteeriumi” või „kõrge mäena”, saab selgeks teistes kohtades. Mõte on selles, et inimesed peaksid Pühakirja uurima kui tervikut⁷ ja mitte otsima selle asemel tõendusi üksikutest salmidest. Peegeldades eelpool toodud kollektapalve keelt, esitab Cranmer isuäratava loetelu metafooridest, mis toovad välja kasu tõsisest Pühakirja uurimisest: „Mõtisklegem ja mälugem nagu näriskite toitu, et meis võiks olla magusat mahla, vaimset jõudu, luuüdi, mett, tuuma, maitset ja lohutust.“ (*Let us ruminare and as it were chew the cud, that we may have the sweet juice, spiritual effect, marrow, honey, kernel, taste, comfort and consolation*). See viis, millele ta näib vihjavat, on omamoodi „mõtisklev pragmatism”⁸ kui viis Pühakirja uurida.

Cranmeri kolmanda panusena juhiksin tähelepanu tema 16. sajandi keskel avaldatud 39 usuartikli (*Thirty-nine Articles of Religion*) kuuendale ja seitsmendale artiklile, mis valmisid õpetuslike seisukohtadena ja eristasid anglikaani traditsiooni nii roomakatoliiklusest kui ka Mandri-Euroopa protestantismist.⁹ Seitsmes artikkel kinnitab laias laastus Vana Testamendi olulisust kristlastele ja väidab, et „ükski kristlane ei ole vaba moraalikäskudele kuuletumisest”.¹⁰ Kuues artikkel pealkirjaga „Pühakirja piisavusest lunastuseks” on läbi sajandite mõjutanud anglikaanipärast arusaamist Piiblist. Selles öeldakse: „Pühakiri sisaldab kõike vajalikku päästeks, seega ei nõuta kellelki kõike seda, mida Pühakirjast ei saa lugeda ega sellega tõestada; seda, mida Pühakirjas pole, ei tohiks pidada usuartikliks ega õpetada kui lunastuseks vajalikku.” Artiklis määratletakse edasi, mida selline lähenemisviis Pühakirja põhjal Vanas ja Uues Testamendis tähendab, seejärel viidatakse Vana Testamendi apokrüüfsetele teostele.

Seda artiklit on pikka aega peetud anglikaani klassikaliseks ja autoriteetseks vaateks Pühakirjale. Selle puhul on oluline nii see, mida see ütleb, kui ka see, mida see ei ütle. Nimelt ei püüa see määratleda piibelliku inspiratsiooni olemust: Cranmer eeldas ilmselt Piibli eksimatust, kuid seda pole sõnaselgelt öeldud. Samuti ei vihja artikkel, et kõik Pühakirjast leitav on päästmiseks hädavajalik või et väljaspool Pühakirja leitu on sisuliselt väärtusetu. Tõepoolest, konkreetne kommentaar apokrüüfide kohta tunnistab nende kasulikkust. Artiklis on kirjas Pühakirja piisavuse põhimõte ja see paistab vihjavat Pühakirja ülimuslikkusele, kuid mitte sarnaselt mandrikalvinistide *sola scriptura* seisukohtadele. See kõnetab apofaatilisel viisil, sarnaselt teoloogiale, mida mõned anglikaanid, mina ise kaasa arvatud, peavad parimal viisil esitatud anglikaani teoloogiaks. On paljutähendav, et tänapäeva ordinatsiooniliturgia, vähemasti Inglismaa kirikus, toetub preestrikandidaatidele ordineerimisel esitatud esimese küsimusega selgesõnaliselt just selle artikli sõnastusele: „Kas võtate vastu Pühakirja, mis ilmutab kõik igaveseks päästeks vajaliku usu kaudu Jeesusesse Kristusesse?”

Enne kui reformatsiooni algusaastatest edasi liikuda, veel viimane intrigeeriv detail Piibli teemal. See on Henry „süü” oma venna lesega abiellumisel, mis kutsus algselt esile eraldumise roomakatoliku kirikust. Henry leidis, et pärast Arthuri surma Katariinaga abielludes oli ta rikkunud 3. Moosese 20:21 esitatud põhimõtet (ka 3Ms 18:16). Ometi tundub

⁷ Vt <https://www.printandaudio.org.uk/app/search/resources/se-ries/182/resource/2062/title/a-fruitful-exhortation-to-the-reading-and-knowledge-of-holy-scripture>

⁸ Pealkirja „Mõtisklev pragmatism” (*Contemplative pragmatism*) andis Rowan Williams oma raamatus *Anglican Identities* Richard Hookerit käsitlevale peatükile. Kirjeldab see aga ka tunduvalt laiemaid anglikaani vaatenurki.

⁹ Need numbrid on antud 1662. aasta väljaandes *The Book of Common Prayer*. Artiklite algne cranmerlik versioon oli nummerdatud teisiti.

¹⁰ Huvitav on, et „Kuninga tähtis asi” (*King's Great Matter*) keskendus just Vana Testamendi lõigu tõlgendamisele. Üldiselt on anglikaani traditsioonid ja praktika pakkunud Vanale Testamendile võrdväärset kasutust Uue Testamendiga. Mandri-Euroopa protestantluses mõnikord rolli mänginud Markioni-tendents pole anglikaani maailmas olnud märkimisväärne.

5. Moosese raamatus (5Ms 25:5–10) olevat alternatiivne, isegi vastupidine seisukoht: kui abielumees sureb, ilma et tal oleks poega (nagu juhtus Henry venna Arthuriga), siis leviraadi seaduse järgi peaks tema vend lesega abielluma. Selge vastuolo nende kahe lõigu vahel ajas juudi pühakirjatõlkijad nii segadusse, et nad lülitasid selle Toora ebakõlade loendisse, mille sügavus ja salapära on nii haaramatu, „et võimatu suule lausuda ja kõrvale kuulda“. On tähelepanuväärne, et anglikanismi sünn on kokku põimunud sellise piibelliku paradoksaalsusega.

Hooker, Donne, Westcott ja Colenso: neli anglikaani Pühakirja tõlgendajat

Umbes viiskümmend aastat pärast reformatsiooni algust Inglismaal andis püsiva panuse anglikaani eklesioloogia arendamisse ja Pühakirja mõistmisse Richard Hooker. Hooker arendas kujutluse nn kolmekordsest nööri, mille põhjal on *Pühakiri* ühte põimitud *traditsiooni* ja *mõistusega* ning ilma kahe viimaseta ei saa seda täielikult mõista. Sellest on saanud anglikaani piiblitõlgenduse klassikaline aluspõhimõte. Hookeri jaoks hõlmas traditsioon positiivse hinnangu andmist kristliku ajaloo suurkujudele. On huvitav jälgida, kui sageli kasutasid 16. ja 17. sajandi anglikaani eksegeedid oma piibliseletustes patristlike klassikute tsitaate. Hooker uskus nn taiplikkuse põhimõttesse: kui inimesed kasutaksid oma intellektuaalsust, saaksid nad „ilma suuremate raskusteta aru“, mida Piibel ütleb.

Harvem märgitud, kuid tänapäeval ehk oluline on Hookeri tähelepanek Pühakirja põhituuma kohta, mida võiks nimetada selle hermeneutiliseks võtmeks. Hookeri arvates on see *elu*. Johannese evangeeliumi lõppu kokku võttes kirjutab ta: „Kogu Uue Testamendi peamine suund on see, mille püha Johannes omaenda evangeeliumi eesmärgiks seadis: „Need on kirja pandud, et te usuksite, et Jeesus on Kristus, Jumala Poeg, et teil uskudes oleks elu tema nimes.“¹¹ Minu arvates on arusaam, et elu on Pühakirja süda,¹² üks olulisematest panustest, mille anglikaani traditsioon on seoses Piibli tõlgendamisega oikumeenilisele liikumisele andnud.

John Donne, Püha Pauluse katedraali toompraost 17. sajandi alguses, on ennekõike tundud oma luule tõttu. Kuid ühes oma ülestõusmispüha jutluses arutleb Donne Pühakirja koha üle seoses „katoelse doktriini“ kujunemisega, uskudes, et selles protsessis on ka kirikul oluline roll. Ta rõhutab selgelt ühise süvenemise ja tõlgendamise prioriteeti: „Kõige võimsam vahend on Pühakiri, kuid Pühakiri Kirikus. Mitte et me laidaksime Pühakirja lugemist kodus – Jumal hoidku, kui arvaksime, et ükski kristlik perekond oleks kirikust väljaspool. Püha Vaim on nendega, kes loevad Pühakirja kodus, kuid ta on seal meeldetuletaja rollis („Püha Vaim tuletab teile meelde kõik, mida ma teile olen öelnud,“ ütleb Johannese evangeeliumis meie Päästja (Jh 14:26)). Aga kirikus on ta sinuga kui õpetlane, et sind õpetada. Kõigepealt õppige kirikus ja seejärel mediteerige kodus. Võtke vastu seeme, kuulates tõlgendatud Pühakirja siin ja kastke seda kodus nende kohtade juurde tagasi pöördudes.“¹³

Säärane *seemne* keel on intrigeeriv metafoor. Pole vist liialdus, kui öelda, et Donne'i vaade Pühakirja selgitamisele kirikus on peaaegu sakramentaalne. Nii nagu armulaual osalejad võtavad leiba ja veini vastu nagu toitu järgnevateks päevadeks, saavad nad kirikus loetud ja

¹¹ Richard Hooker, *Laws of Ecclesiastical Polity* 1.xiv.4

¹² Vaata selle kasutamist esimeses kümnes põhipunktis Maailma Kirikute Nõukogu Globaalse Teoloogilise Platvormi (2008) aruandes *The Bible, Chaos and Catastrophe*. Käesoleva kirjutise autor andis oma panuse nende põhimõtete kujundamisse.

¹³ John Donne, *Sermon XXI. Preached at St Paul's for Easter Day, 1628*.

lahti seletatud Pühakirja kuulates ka seemet, mis võetakse endaga kaasa, et saada järgneval nädalal toidetud.

Donne sobib anglikaani traditsioonis hästi nende piibliseletajate sekka, kes on vaimuliku ametis ja samal ajal luuletajad või tunnetavad sügavalt keele ilu. Selline keele väärtustamine on kindlasti kohane 1611. aasta Piibli autoriseeritud versiooni tõlkimise ajale. 21. sajandi vaatenurgast on nendest poetidest ehk kõige armastatum ja tuntum Donne'i kaasaegne George Herbert. Tema värsse ei saa kirjeldada kui klassikalist piibliseletust, kuid sellised luuletused nagu „Tule mu tee, mu tõde, minu elu” (*Come My Way, My Truth, My Life*) ja paljud teised pakuvad piiblitekstide kohta tähendusrikkaid, allegoorilisi ja keeruliselt tabatavaid mõtteid. Need puudutavad anglikaani vaimsust selle keskmes.

Ülaltoodud põgusat ülestähendust anglikaani kirjanike rikkusest 17. sajandil täiendab väike ülevaade kahest 19. sajandi kujust. Pöördugem kõigepealt Brooke Foss Westcotti töö juurde. Westcott seisab kindlalt anglikaani traditsioonis, olles samaaegselt nii teadlane kui ka kiriku vaimulik. Pärast aastatepikkust tegevust Cambridge'i ülikooli teoloogiateaduskonna eesotsas pidas ta lõpuks Durhami piiskopkonna vanema ametit. Huvitaval kombel seostati Westcotti tema eluajal kõige rohkem ühe projektiga, mis oli ehk üks tema vähemedukaid kogemusi. See oli Piibli revideeritud versiooni (*Revised Version*) avaldamine, mida peeti lõpptulemusena ebapopulaarseks katseks uuendada autoriseeritud versiooni. Westcotti enda suur armastus – ja suur töö – oli seotud Johannese evangeeliumiga. Ta oli ehk esimene silmapaistvatest anglikaani õpetlastest kirikutegelaste reas, kes andsid märkimisväärse panuse Johannese evangeeliumi eksegeesi, mida anglikaanid on alati armastanud tõenäoliselt seetõttu, et fookus on siin eriliselt Kristuse inkarnatsioonil.¹⁴

Kuigi Westcott polnud poeet, oli ta kiindunud sõnadesse. Ta uskus, et neist võivad inimeste jaoks saada „elavad sõnad”. Ehkki 21. sajandi standardite järgi võib Westcotti evangeeliumikäsitlus tunduda üsna konservatiivne, uskus Westcott ise, et kriitiline teadus (ajaloolisuse ja allikate uurimine) on mitte ainult lubatud, vaid võimaldab pühakirjatekstil täita ka oma eesmärgi – ilmutada inimkonnale Jumalat. Raamatus „Anglikaani identiteedid” mõtiskleb Rowan Williams Westcotti meetodika üle, mis on ühte põimitud tema vaimsusega ja armastusega teksti vastu: „[Westcottile] olid tekstis esinevad probleemid ja ebakindlus iseenesest kingitus. Meie Looja ei anna Piiblit meile esmalt mitte selgete narratiivide ja juhiste kogumina, vaid pigem massiivse lõuendina, mis kujutab andja olemust. Et näha kogu tervikut, peate ikka ja jälle sammu tagasi astuma; kuid peate ka nägema, kuidas see tervik on üles ehitatud. Te peate selle pinnal liikuma tolli tolli haaval ja mitte peatuma ühe löigu üldistamisel ja raamimisel, vaid jälgima seoseid ja detailhaaval koostama terviku. Tõlgendamine on seega uskliku jaoks pidev edasi-tagasi liikumine võimalikult tekstitäpse lugemise vahel, seda koos kõigi olemasolevate abivahendite kasutamisega, ja korduvate katsete vahel, et leida sõnu, mis väljendaks seda lugejale avanevat keerulist ühtsust.”¹⁵

1884. aastal avaldatud jutluses esitas Westcott tabavalt oma arusaama Pühakirjast: „Kõik, mis on kirja pandud ilmutuse kohta, on ülestähendus Jumala hiilguse avaldumisest. Piibel on laienev vastus Moosese palvele: „Näita mulle oma kirkust,“ mis on Jumala jaoks loodud hinge loomulik hüüd.”¹⁶

¹⁴ Westcotti järglastest Johannese evangeeliumi anglikaani eksegeedid on Edwyn Hoskyns, William Temple, Francis Noel Davey, J. N. Sanders ja J. A. T. Robinson.

¹⁵ Rowan Williams, *Anglican Identities* (London: Darton, Longman and Todd, 2004), 75.

¹⁶ B. F. Westcott, *The Revelation of the Father* (London; Macmillan, 1884), 164.

Westcottil oli eriline armastus India vastu. Ta uskus, et Johannese evangeeliumi kommentaar antakse ühel päeval välja ka India kontekstis. Seepärast on intrigeeriv seada tema kõrvale teine anglikaani piiskop ja õpetlane John William Colenso. Viimasel oli tihe side Aafrikaga, kuid tema radikaalne piiblitõlgendus põhjustas kaudselt esimese Lambethi konverentsi kokkukutsumise 1867. aastal. Colenso oli misjonärist piiskop Natalis, kes matemaatikuna ja ilmselt osalt ka Lõuna-Aafrika kogemuse tõttu oli ajalooliste piibliosade, eriti Pentateuhi suhtes ülimalt skeptiline. Tema pilkav suhtumine Piibli arvulistesse andmetesse Exoduse ja ohverdusliku kultuse kohta ei lubanud tal anglikaani maailma kõrgeimatele astmetele jõuda. Osaliselt seetõttu peatati ka tema tegevus piiskopina, mis oli omakorda põhjuseks Canterbury peapiiskopi poolt piiskoppide kokkukutsumisele ja sellega Anglikaani Ühenduse rajamisele. Paljutähendav on ehk seegi, et ükski Lambethi konverentsil väljakuulutatud resolutsioon ei puuduta Pühakirja autoriteeti ega tõlgendamist, samas osa tegeleb kirikukorraga Natali olukorrast lähtuvalt. Colenso paistab anglikaani piiblitõlgenduse loos ebatüüpilisena: ehkki Pühakirja kriitiline uurimine võeti anglikaani maailmas vägagi omaks, toovad paljud anglikaanid tekstiga maadeldes esile selle ilu, aga mitte vaimuliku mõtte, mida rõhutas Colenso.

Kaasaegne institutsionaalne anglikanism ja Piibel

Lambethi konverentsi¹⁷ areng 19. sajandi keskel tähistab Anglikaani Ühenduse struktuurset algust. Kolmandal Lambethi konverentsil 1888. aastal kiideti heaks *Lambeth Quadrilateral* (Lambethi neljapoolne deklaratsioon) – lühikokkuvõtte anglikaani põhilistest uskumustest, mõeldud kasutamiseks eriti oikumeenilises kontekstis. Alates selle vastuvõtmisest on Quadrilaterali peetud anglikaani identiteedi tunnuseks. Esimene neljast avaldusest viitas Pühakirja kohale anglikanismis. See kinnitab, et Vana ja Uue Testamendi pühad kirjutised sisaldavad „kõike, mis on vajalik päästeks“ ning on usu reeglits ja ülimalt standardiks. Kuuenda usuartikli kaja on siin tuntav, kuigi teine pool lausest paistab olevat legalistlikum ja piiravam.

Õigupoolest arenes Lambeth Quadrilateral välja varasemast Quadrilateralist, mis koostati Ameerika episkopaalkiriku piiskoppide kohtumisel Chicagos 1886. aastal. Selles versioonis oli seisukoht Pühakirja kohta üsna erinev. See lähtus „Vana ja Uue Testamendi pühadest kirjutistest kui Jumala ilmutatud sõnast“. Oleks huvitav teada, miks varasemat teksti muudeti, kuid anglikaanid on kindlasti (vähemalt institutsionaalselt) olnud alati ettevaatlikud Piibli lihtsalt Jumala Sõnaks nimetamisega, pigem osutab see Jumala Sõnale või sisaldab Jumala Sõna.

Selgelt on seda esile tõstetud Lambethi konverentsi ametlikes resolutsioonides 70 aastat hiljem, 1958. aastal, kui konverentsi esimesed 12 resolutsiooni olid kõik pühendatud Pühakirjale.¹⁸ Tollase Yorki peapiiskopi Michael Ramsey mõju on siin ilmne. 2. resolutsioonis öeldakse selgesõnaliselt: „Konverents kinnitab, et meie Issand Jeesus Kristus on Jumala viimane sõna inimesele ja et Tema valguses tuleb näha ja tõlgendada kogu Pühakirja – Vana Testamendi töötuse mõttes ja Uut Testamendi töötuse täitumise mõttes.“ Mitmeid 1958. aasta resolutsioone läbivaks teemaks on vajadus kinnitada Piibli asjakohasust tänapäevases maailmas ning teha selgeks, et Pühakiri ja teadus ei ole üksteisega vastuolus, vaid täiendavad teineteist (8. ja 9. resolutsioon). Konverents püüab olla avatud kaasaegsetele

¹⁷ Kõigi Anglikaani Ühenduse piiskoppide kogunemine Canterbury peapiiskopi kutsel. Seda peetakse umbes kord kümne aasta jooksul.

¹⁸ Anglican Consultative Council, *The Lambeth Conference: Resolutions Archive from 1958* (Anglican Communion Office, 2005).

piibliuurimise kriitilistele meetoditele, kuna piiskopid räägivad oma tänuvõlast „pühendunud teadlaste hulgale, kes on Tõe Jumalat teenides rikastanud ja süvendanud meie mõistmist Piiblist ... vastates intellektuaalse aususega küsimustele, mille on tõstatanud kaasaegsed teadmised ja kriitika” (4. resolutsioon).

Positiivselt on märgitud olulist, isegi domineerivat rolli jumalateenistuses, mida Anglikaani Ühendus on Pühakirjale alati omistanud, samuti tänapäeva liturgilist teadlikkust, mis puudutab sõna ja sakramendi tihedat sidet (6. resolutsioon). See seos esineb ka Michael Ramsey mõjukas artiklis „Piibli autoriteet”, mille ta kirjutas mõni aasta hiljem Canterbury peapiiskopina sissejuhatuseks mõjukale Peake’i piiblikommentaaris (*Peake’s Commentary on the Bible*). Ramsey artikli mõte on, et kaasaegne kriitiline teadus – esitatud usu vaimus – võib meil aidata mõista, et Piibel on „tõene, inspireeritud ja ilmutab Jumala sõna”.

Artikkel lõpeb soovitusel: „Jumala koguduse sees Sõna ja Sakrament tõlgendavad teineteist. Loetud ja jutlustatud evangeeliumi sõna on minevikusündmuse lugu, nüüd on sel sõnal kuulajatele oleviku mõju armus ja väes. Kristus, kelle Sõna on jutlustatud, viib ise armulaua kohal oma ihu ja vere sakramendis, mille käigus tema surma kuulutatakse kuni tema taastulemiseni. Seega tugevdab kiriku arusaama Pühakirja sõnast Kristuse tänane toimimine Sõnas ja Sakramendis.“¹⁹ Need teemad on tüüpilised Ramsey enda arusaamale Pühakirjast ja on tema tunnustatuse tõttu mõjutanud paljusid hilisemaid anglikaane, sealhulgas ka mind.

Senini on 1958. aasta olnud viimane kord, kui Lambethi konverentsil Pühakirja rolli üksikasjalikult käsitleti, ehkki 1998. aasta resolutsioonis 3.1 arutleti põgusalt selle üle, „kuidas tõlgendada ja rakendada Piibli sõnumit kiirete muutuste ja laialdase kultuuridevahelise suhtluse maailmas“.²⁰ See soovitas, et „Pühakirja ilmutus peab jätkama kultuuride, struktuuride ja mõtteviiside valgustamist, neile väljakutse esitamist ja nende muutmist, eriti neid, mis domineerivad tänapäeval“. Edasine resolutsioon (3.5) tugines Lambethi Quadrilaterali sõnastusele, lisades, et Pühakiri on „usu ja praktika reegel ja ülim standard”. Nende kommentaaride aluseks oli tegelik olukord, mille Anglikaani Ühendus leidis olevat liialt keerulise, et jõuda üksmeelele mitmesugustel tutvustatavatel teemadel, mis kajastavad muutusi laiemas ühiskonnas, nagu on naiste roll kiriku- ja ühiskonnaelus ning veelgi teravamalt seksuaalsuse küsimus. Järjest enam koormasid need Anglikaani Ühenduse institutsionaalset elu. Järgnevatel aastatel suurenesid rahvusvahelised pinged, eriti kristlaste ja moslemite vahel, ka religioonidevaheline dialoog lisati „probleemsete” valdkondade loendisse. Kuigi need probleemid olid kiireloomulised, oli paljudel anglikaanidel tegelikult kaalul küsimus: kuidas see on seotud anglikaani arusaamaga Piibli autoriteedist? Sellega kaasnes, eriti Aafrikas, evangeelse anglikaani kogukonna oluline kasv, kellele õige vaade Pühakirjale oli ülitähtis.²¹ See tulenes pakilisest vajadusest selgitada üksikasjalikumalt – osalt ajalooliste allikate juurde tagasipöördumise kaudu –, mida anglikaanid võiksid ühiselt öelda Piibli, selle autoriteedi ja tõlgendamise kohta. Enne 1998. aasta Lambethi konverentsi ja järgneva kümne aasta jooksul püüdsid mitmed Anglikaani Ühendusega seotud ametlikud või poolametlikud rühmitused anda sellesse valdkonda oma panuse. Nende töö tulemusena avaldati anglikaani kirikute vahelise teoloogilise ja doktrinaalse komisjoni poolt „Kuningriigi

¹⁹A.M. Ramsey, „The Authority of the Bible,“ *Peake’s Commentary on the Bible*, ed. Matthew Black (London: Nelson, 1962), 7.

²⁰ Anglican Consultative Council, *The Lambeth Conference: Resolutions Archive from 1998* (Anglican Communion Office, 2005).

²¹ Ehkki sageli viidatakse anglikaanluse kasvule Aafrikas, on vähem märgitud, et kasv toimub peaaegu täielikult provintsidest ja riikides, kus domineerib pigem anglikaanlik evangeelne kui katoliiklik traditsioon.

huvides“ (*For the Sake of the Kingdom, Inter-Anglican Theological and Doctrinal Commission*, 1986), Virginia aruanne (*The Virginia Report*, 1997),²² Windsori aruanne (*The Windsor Report*, 2004)²³ ja „Osadus, konflikt ja lootus“ (*Communion, Conflict and Hope*, 2008);²⁴ veel koostati Anglikaani Ühenduse teoloogilise hariduse töörühma (TEAC) dokument „Rajamärgid“ (*Signposts*, 2007)²⁵ ja Anglikaani leping (*The Anglican Covenant*, lõplik tekst 2009). Enamik neist dokumentidest on Anglikaani Ühenduse veebisaidil elektrooniliselt saadaval.

Ükski neist aruannetest ei puuduta üksnes Pühakirja, vaid need üritavad seostada Pühakirja kiriku ja Anglikaani Ühenduse laiema elu, õpetamise ja mõistmisega. Nad pakuvad sarnaseid klassikalisi anglikaani rõhuasetusi: Pühakirja ülimuslikkuse kinnitamist Anglikaani Ühenduses, Pühakirja seostamist traditsiooni ja mõistusega, teadusliku uurimise vajaduse kinnitamist ning tähelepanu juhtimist jumalateenistuse tähtsusele Pühakirja lugemise ja kuulamise kohana. Siiski soovivad mõned dokumendid, olles küll juurdunud anglikaani ajaloolisse arusaama, samal ajal mõningaid suundi edasiseks arenguks. Näiteks väidavad dokumendid „Kuningriigi huvides“ ja Virginia aruanne, et Pühakirja mõistmiseks sobiv meetod on traditsiooni ja mõistuse rakendamine käimasolevas tõlgendusprotsessis. Seejärel viidatakse, et traditsioon on keskendunud liturgiale, mis „kannab kogukonna ühist meelt” – meelt, mis võtab vastu ja tõlgendab Piiblit talle „iseloomulike küsimuste, huvide ja eeldustega”. Dokument „Kuningriigi huvides“ ei määratle mõistust mitte universaalse normina, nagu seda arvati algselt 17. sajandil, vaid pigem „asjade nägemise ja nende kohta küsimise viisina, mis on antud inimrühma jaoks konkreetsel ajal ja kohas mõistlik“. Virginia aruandes märgitakse: „Kui traditsioon on meelsus, mida kristlased jagavad usklike ja kiriku liikmetena, siis on mõistuseks meelsus, mis ühendab teatud kultuuris osalejaid.” Järelikult tuleb „Jumala meelt püsivalt uuesti tajuda, mitte ainult igal ajastul, vaid igas kontekstis”. Sellist konteksti kinnitust saab ehk õiguspäraselt siduda inkarnatsiooni tähtsusega, mis on olnud klassikaline anglikaani võti Pühakirja avamiseks. Ent võib ka küsida, kas 1998. aasta Lambethi konverentsil Pühakirja autoriteedi kirjeldamiseks kasutatud üsna terav keelekasutus oli tahtlik vastulöök senisele arusaamale. Anglikaani kirikute vahelise teoloogilise ja doktrinaalse komisjoni hilisem (2008) aruanne „Osadus, konfliktid ja lootus“ kirjeldab täiendavalt Anglikaani Ühenduse olemust osadusena (st autonoomsed kirikud, mis on ühendatud kui *koinonia*). See pakub olulist mudelit, mis võtab tõsiselt nii mitmekesisust kui ka ühtsust, ja see võimaldab Piiblit endal tõlgendamisel kinnitada mitmekesisuse olulisust. Sellist mitmekesisust kinnitab ka piibelliku kaanoni olemus, milles mitmekesisusel tervikuna on oluline roll.

Ülalnimetatud perioodi sisemised võitlused Anglikaani Ühenduses viisid selleni, et anglikaani nõuandekomisjon asutas 2009. aastal rahvusvahelise töörühma „Piibel kiriku elus“ (*The Bible in the Life of the Church*), kus käesoleva artikli autoril oli eesõigus töö algusjärgus osaleda. Töörühm koostas ise hulga materjali ja juhtis lugejate tähelepanu ka muule kasulikule

²² Anglican Consultative Council, *The Virginia Report: The Report of the Inter-Anglican Theological and Doctrinal Commission* (1997).

²³ Anglican Consultative Council, *The Windsor Report 2004: The Lambeth Commission on Communion* (London: Anglican Communion Office, 2004).

²⁴ Anglican Consultative Council, *Communion, Conflict and Hope* (Anglican Consultative Council, 2008).

²⁵ *The Anglican Way: Signposts on a Common Journey*, Anglican Communion website, <http://www.anglicancommunion.org/mission/theology/educationstudies/signposts.aspx>

ainesele.²⁶ Töörühma koostatud kõige olulisema kahekümne seitsme dokumendi hulgas on artikkel „Mida Anglikaani Ühendus on öelnud Piibli kohta 2: teemad ja põhimõtted, mis tulenevad ametlikest ja poolametlikest anglikaani osadusdokumentidest“ (*What the Anglican Communion Has Said about the Bible 2: Themes and Principles Emerging from Official and Semi-official Anglican Communion Documents*).²⁷ See raamat väärrib tervikuna lugemist, kuid käesoleva peatüki jaoks on oluline vähemalt lühidalt loetleda erinevad teemad ja põhimõtted. Teemad väljendavad anglikaanide sajandite jooksul läbielatud kogemusi.

1. Me omistame Pühakirjale keskse koha kiriku elus.
2. Me väärtustame piibliteadust, tunnistades samas, et Pühakirja tuleb lugeda ka kiriku praktilise tegevuse kontekstis, et saaksime kuulda selle täielikku tähendust.
3. Me kogeme elava Jumala sõna Pühakirja sõnade kaudu, osaledes liturgias ja jumalateenistustel.
4. Me tunnistame, et Pühakirja rakendamine keerukates küsimustes nõuab tõsist uurimist ja palvet.
5. Me tunnistame, et Pühakirja tõlgendamise vaadete mitmekesisus on tervendav ja vajalik, kuid selline vaadete paljusus on piiratud.
6. Me tunnistame, et Pühakirja lugemise jaoks on olulised nii algsed kontekstid, milles piiblitekstid kirjutati, kui ka kaasaegsed kultuurikontekstid, milles neid kuulatakse.
7. Me tunnistame, et Piibli lugemise ajal Pühakiri „loeb“ meid.
8. Me tunnistame, et nendes küsimustes on meil palju ühist meie oikumeeniliste partneritega.
9. Me mõistame, et Pühakirja, mõistuse ja traditsiooni dünaamiline koosmõju on klassikaline anglikaani viis Pühakirja vaatlemiseks ja sellele lähenemiseks.
10. Me mõistame, et iga põlvkond peab ise uuesti Pühakirjaga tegelema ja seda enda jaoks tõlgendama.

Nendest teemadest on tuletatud seitse põhimõtet:

1. Kristus on elav Jumala Sõna.
2. Vana Testament on kristliku Pühakirja alusosa, selle esimene Testament.
3. Piiblit tuleb võtta tervikuna ja selles on sügavad vaimsed tähendused.
4. Piiblis on palju erinevaid kirjandusžanre, mida tuleb hoolikalt ja järjekindlalt eristada.
5. Piibli täpset lugemist toetab, mitte ei ohusta korrektne teaduslik arusaam: Jumal, kes Pühakirja tõelise tunnistajana inspireerib, on sama Jumal, kes lõi maailma.
6. Piiblit tuleb näha selle maailma kontekstis, milles see kirjutati, ning seejärel tuleb see kaasata ka keskustellu või vastandumisse meie maailmaga, selleks et mõista Jumala tahet meie jaoks täna.
7. Me kuulame pühi kirjutisi avatud südame ja tähelepaneliku meelega, aktsepteerides nende autoriteetsust meie elu jaoks ja oodates, et Püha Vaimu jätkuv töö meid muudab ja uuendab.

Usun, et need teemad ja põhimõtted sisaldavad üsna asjakohast kajastust klassikalisest anglikaani arusaamast Piibli olemuse kohta 21. sajandil. Need ei pruugi olla „lahendanud“ praeguseks tekkinud pingeid, mis seavad väljakutse Anglikaani Ühenduse elule, kuid koos Richard Hookeri pakutud hermeneutilise *elu* võtmega on need väärtuslikuks anglikaani panuseks Piibli oikumeenilises mõtestamises. Sellised loetelud peaksid tõesti kajastama ka paljude Anglikaani Ühenduse oikumeeniliste partnerite arusaamu, kuigi mõnes rõhuasetuses on ehk erinevusi.

²⁶ Vt *What the Anglican Communion Has Said about the Bible 1: Extracts from Official and Semi-official Anglican Communion Documents*, <http://www.anglicancommunion.org/media/254164/2-Themes-Principles.pdf>. Kogumik sisaldab Anglikaani Ühenduse oikumeenilistest dialoogidest pärinevat materjali.

²⁷ Ibid.

Kokkuvõtlik mõtisklus

Siiski on anglikaani arusaamal veel üks lõim, mis selles artiklis seni selgesõnaliselt väljendamata on ja mis väärib ehk samuti äramärkimist anglikaani panusena Piibli oikumeenilisel mõistmisel. Usun, et see on selgelt – kuigi ehk mitte ainult – anglikaanlik. See seostub nii anglikaanluses rõhutatud inkarnatsiooni tähtsusele kui ka sellele apofaatilisele vaimule, mis eelistab mitte pakkuda liiga täpseid määratlusi või liiga korrastatud piire. Pühakirjal tundub olevat sakramentaalne kvaliteet paljude anglikaanide jaoks, sealhulgas ka mulle. „Sakrament on teatud sorti avatud anum, milles pühade sõnade draamat ning jumalikke ja inimlikke tegusid koos hoitakse. See on ka „tõhus tegevus“ tehnilises mõttes, sest see pakub seda, mida see sümboliseerib.“²⁸ „Sakramendi“ staatuse tõttu on sellel muidugi eriline koht jumalateenistusel, mis on anglikaani kristlastele esmane koht piiblitekstiga tegelemiseks.

Sakramendi keele kasutamine juhib tähelepanu asjaolule, et rääkimise, kuulamise ja piibliteksti vastuvõtmise, jumaliku ja inimliku aspekti vahel eksisteerib vajalik suhe. Mõlemad aspektid on elutähtsad, kui Pühakiri tõesti on Püha Kiri. Piibilugemise lõpus kuulutab lugeja traditsiooniliselt: „See on Issanda sõna“. – „Käsitletav sakramentaalne kinnitusena, mis tõstab esile võimaliku kontrasti selle vahel, mida ütleb Pühakiri ja mida ütleb Jumal. „See on Issanda sõna“ kinnitab armulist tõe, et Jumal räägib jätkuvalt ekslike inimlike seisukohtade hämmastava mitmekesisuse kaudu.“²⁹ Seega on see vastastikune suhe piibliteksti ja kiriku vahel, Jumala ja Jumala ustavate inimeste vahel, mis teeb sellest Püha Kirja. Me oleme kutsunud küsitlema Piiblit nii, nagu see küsitleb meid. Sellist suhet saab kirjeldada ka mõlemapoolse külalislahkusena, kus mõnikord on kirik Piibli külaliseks ja vahel Piibel jällegi kiriku külaliseks.³⁰

Sakramentidest või tõesti külalislahkusest rääkides tuleb loomulikult meelde söömine – see on tegevus, milles inimesel on vaja aktiivselt osaleda. Nii et kokkuvõtteks meenutan veel kord Cranmeri kollektalvet, mis kuulus anglikaanluse alguse juurde, ja tema imelist metafoori Piibli „sisemisest seedimisest“. Me ei pea olema lihtsalt passiivsed vastuvõtjad, meid kutsutakse mäluma ja mälumise kaudu saame ehk isegi „Issanda Sõnaks“, nagu meist on saanud ka „Kristuse Ihu“. Minu alguses on minu lõpp. Tänu olgu Jumalale!

²⁸ Gordon Oliver, *Holy Bible, Human Bible* (London: Darton, Longman and Todd, 2006), 36.

²⁹ Stephen I. Wright, *The Bible as Sacrament, Anvil 19:2* (2002), 83, Oliver *ibid.*, 37.

³⁰ Oliver, *Holy Bible, Human Bible*, 123–27